

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİ TERRORUNUN YAYILMASINDA
ERMƏNİLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ SİYASƏTİNİN ROLU
(1813-1907)

©2021

ELÇİN CABBAROV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8717-035X ; e-mail: elcin-vc@mail.ru

Xülasə: *Problem XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şimali Azərbaycan coğrafiyasına tətbiq olunan miqrasiya siyasəti müstəvisində nəzərdən keçirilir. Tarixi prizmada bu siyasətin realizəsində sosial-siyasi psixologiya amillərinin rolu, məcburi köç nəticəsində yaradılan ictimai-siyasi mühitdən terrogen şəraitə keçid və bu kontekstdə “miqrasiya və terror” qarşılıqlı münasibətlərinə konseptual baxış araşdırılır.*

Açar sözlər: *köç, miqrasiya, etno-siyasi psixologiya, idarə olunan hərc-mərclik, erməni konspirasiyası, terrogen şərait, terror.*

THE ROLE OF THE “ARMENIAN RESETTLEMENT” POLICY IN THE SPREAD OF
THE ARMENIAN TERROR IN THE NORTH AZERBAIJAN GEOGRAPHY
(1813-1907)

©2021

ELCİN JABBAROV*

A.A. Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0001-8717-035X; e-mail: elcin-vc@mail.ru

Abstract: *The problem is considered in the context of the resettlement policy applied to the geography of North Azerbaijan since the beginning of the 19th century. The role of socio-political and psychological factors in the implementation of this policy through the prism of history, as well as the transition from the socio-political environment created by forced resettlement to the terror conditions, and in this context a conceptual view of the relationship between the phenomena of “migration and terror” is investigated.*

Key words: *resettlement, migration ethno-political psychology, controlled chaos, Armenian conspiracy, terrogenic environment, terror.*

РОЛЬ ПОЛИТИКИ «ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АРМЯН» В РАСПРОСТРАНЕНИИ АР-
МЯНСКОГО ТЕРРОРА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(1813-1907 г.)

©2021

ЭЛЧИН ДЖАББАРОВ*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8717-035X; e-mail: elcin-vc@mail.ru

Резюме: Проблема рассматривается в контексте переселенческой политики в Северном Азербайджане с начала XIX века. Исследуется роль социально-политических и психологических факторов в реализации данной политики сквозь призму истории, а также переход от общественно-политической среды, созданной принудительным переселением, к террористической среде, и в этом контексте концептуальный взгляд на взаимосвязь явлений «миграции и террора».

Ключевые слова: переселения, миграция, историческая ситуация, этнополитическая психология, контролируемый хаос, армянская конспиралогия, терроренная среда, террор.

Giriş

İnsanların köçü (köç etdirilməsi, miqrasiyası) *sosial-iqtisadi* prosesdir və müxtəlif kateqoriyalı şəxslərin yaşayış yerini dəyişərək başqa məkanda:

a) daimi yerləşməsi;

b) vətəndaş-hüquqi və ictimai status – qazanması ilə şərtlənir.

Bu iki xüsusiyyət miqrasiya proseslərinin xarakterinə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, toplum halında bir yaşayış yerindən başqa yerə köç, yaxud köçürülmək miqrasiya aktının məntiqini müəyyənləşdirir¹ və ictimai fikrə: “İnsanların köçü, bir şəxs və ya qrupun yaşayış yerini daimi olaraq dəyişməsi (köçəri həyat tərzii, iş tapmaq üçün yaşayış yerini tərk etmək, səyahətə çıxmaq və s. müvəqqəti xarakterli yer dəyişmələri istisna olunur)” anlamında təqdim edilir². Şərh edilən kontekstdəki sosial məzmun miqrasiyanın, əsasən, “kənnüllülük” prinsipi ilə realizə formatına aiddir.

Lakin tarixdə siyasi səbəblərlə icra edilən məcburi köç prosesləri də baş vermişdir və baş verməkdədir. Məsələn, tarixdə erməni köçləri daha çox bu səbəblə icra olunmuşdur. Bunu XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının miqrasiya

¹Советский энциклопедический словарь, Москва, Изд.-во «Советская энциклопедия», 1980, с.810.

²Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/human-migration>, istifadə tarixi: 17.05.2022.

siyasətinin məzmunundan da görmək mümkündür. Bu prosesdə motiv və məqsəd dövlət aparatı üçün gərgin zonada müdafiə zolağı təşkil etmək, iştirakçı tərəfdə isə “milli dövlətçiliyin bərpası” iddiası ilə konkret bir ərazidə etnik statistik çoxluq yaratmaq idi. Şimali Azərbaycana erməni köçləri siyasətinin çar hökumətinin öz müstəmləkəçilik iddialarını daha da möhkəmləndirmək xarakteri daşdığına bildiren nəzəri fikirlər də mövcuddur³. Problemin bu şərtlər üzərindən şərhli iqtidarın “*cəlb etmək*”, gəlmələrin isə “*cəlb olunmağa həvəslənmək*”, “*sıxışdırıb çıxarmaq inadkarlığı*”-ni xüsusi nəzərə çarpdırır; bu amillər erməni sosial-siyasi psixologiyasındakı fərqliliklərdən⁴, özəlliklə də etnik-dini mənsubiyyətlərindəki özəl erməniçi xasiyyətlərdən irəli gəlir. Erməni köçü siyasətinin icraçısı öz siyasətini həmin fərqliliklərdən istifadə edərək reallaşdırmışdır.

Problemə bu yöndən yanaşmaq ilkdir; eləcə də terrorşünaslıq üçün yeni olan *erməni konspiralogiyası* anlayışının qaynaqlarını da görməyə nəzəri şərait yaradır. Beləliklə, rus imperiyasının cənub strateji sərhəd zonasında:

a) hərbi xarakterli etnik-dini zolaq formalaşdırmaq rus dövlətinin perspektivi üçün,

b) “dövlət içində dövlət” iddiası ilə muxtariyyət qazanmaq – isə erməni miqrasiyası siyasəti fonunda baş vermişdir. Bu kontekstdə cərəyan edən hadisələr regionda terrogen şəraiti qızırdırmışdı.

Köç etdirmək siyasəti ilə statistik çoxluq qazanmaq, idarə olunan hərc-mərclik yaratmaq, bu müstəvidə etnik-dini qarşıdurma və nifaq, o cümlədən terrogen şərait və ona qarşı mübarizə məsələlərini araşdırmaq öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. Hazırda dünya miqyasında nəzərə çarpan miqrasiya prosesi ümumdünya təbliğat vasitələrində “*miqrant-barbarlar*”, “*gəlmələr*” termini üzərindən aparılır. Beynəlxalq miqyasda ayrışikliyin, antisemitizmin, irqçiliyin, dinkeşliyin genişlənməsinin miqrasiya problemləri ilə bağlılığını iddia edən fikirlər də artmaqdadır. Bu prosesin dolayısı ilə faşist ideologiyasını yenidən canlandırdığını irəli sürənlər də vardır. Beləliklə, “YERLİ-GƏLMƏ” qarşıdurmasının terrogen şəraiti gücləndirməsi labüddür. Bu səbəbdən də “köç olunma və terror” prosesini tarixşünaslıq kontekstində öyrənərək müasir ictimai-siyasi münasibətlərdə nəzərə alınması zərurəti vardır. Digər tərəfdən, bu istiqamət terrologiyanın əsaslarına dair nəzəri bazanın konkret bölməsinə (“miqrasiya və terror”) aid digər məsələlərə də aydınlıq gətirə bilər.

“Köç edilmə” siyasətində etno-siyasi psixologiya amillərinin yeri və rolu

Erməni etno-psixologiyasındakı traybalizm və probabilizm, siyasi psixologiyasındakı satelitlik və irredentizm, “siyasi müştəriyyə” meyillilik, “hərbi qəyyum

³ Нигяр Эйвазова, *Миграционные процессы в Северном Азербайджане в XIX – начале XX вв.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по истории, Баку 2016.

⁴ Seyit Sertçelik, *Rus və erməni mənbələri işığında erməni problemi. Meydana çıxma prosesi. 1678-1914.* Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran A. Həsənoğlu, SRT yayınları, Ankara 2017, s.47-58.

axtarışı”⁵ və s. politoloji xüsusiyyətlər uzun proses keçmiş, müxtəlif tarixi situasiyalarda etno-siyasi özünəməxsusluq qazanmışdır; sadalanan sosial psixologiya və etno-siyasi psixologiya xüsusiyyətləri “köç edilmə” siyasətinin cazibə dairəsinə düşərkən, ilk olaraq gəlmələrin məskunlaşdıqları yeni ərazilərdə avtoxton dairəyə qarşı müxtəlif yönlü təzyiqlər göstərməklə özünü ifadə edir. Məhz bu amil tarixən erməni köşü siyasətini hərbi-siyasi qəyyum tərəfindən strateji hədəfə doğru taktiki gediş kimi gündəmə gətirmişdir. Köç etməyə “cəlb edilmək”, yaxud da “məcbur edilmək” qənaəti buradan qaynaqlanır.

D.Lenq (“miqrasiya” və “deportasiya” terminlərini eyni mənalı anlayışlar kimi işlətməsinə baxmayaraq, onun təsvirində “ermənilərin köç etməyə” məcbur edilmələrinin siyasi-psixoloji əsaslarını görmək mümkündür) yazır:

“Bəzən elə olurdu ki, onları zorla öz yurdlarından qovub Bizans imperiyasının digər regionlarına yerləşdirirdilər. Bunu Yustinian (Bizans imperatoru, 527-565-ci illər. – E.C.) başlamışdı <...> Daha böyük deportasiyalar isə II Tiberi və Mauritsinin dövrünə aiddir. 578-ci ildə *10 min erməni* (kursiv mənimdir. – E.C.) Kiprə sürgün olunmuşdu <...>. Mauritsi (Bizans imperatoru, 582-602-ci illər. – E.C.), <...> hesab edirdi ki, ermənilər bir yerdə uzun müddət yaşayanda təhlükəyə çevrilirlər. O, adlı-sanlı ermənilərin hamısını yaxınları ilə birlikdə olduqları yerdən köçürmək üçün hətta İran şahənşahı ilə əməkdaşlıq planı da tərtib etmişdi. Tarixçi Sebesuya görə, Mauritsi İran şahına yazıbmiş ki, “ermənilər – ipə-sapa yatmayan və fırıldaqçı xalqdır. Onlar sənin və mənim içimizdə yaşayır və ara verməyən iğtişaşların mənbəyidirlər. Mən öz torpaqlarımda yaşayanların hamısını toplayıb, Frakiyaya göndərmək istəyirəm, siz isə özünü-zünküləri şərqə qovun. Əgər onlar orada ölsələr, deməli düşmənlərimizdir ölənlər; əgər əksinə, onlar orada kimisə qətlə yetirsələr, deməli, düşmənlərimizi öldürmüşlər. Biz isə əmin-amanlıq içində ömür sürərik. Yox, əgər onlar öz yurdlarında qalsalar, bizim heç birimizə dinclik olmayacaq <...>”⁶.

S.Ter-Nersesyan bu fikrə başqa yöndən və xronoloji davamda dəstək verir:

“X əsrin ikinci yarısında Kilikiyanın və Suriyanın şimal hissəsinin Vizantiya imperatoru Nikifor Foka tərəfindən işğalından sonra xristian immiqrantlar – böyük hissəsi ermənilər idi – müsəlman əhalinin qovulduğu şəhər və qalalarda məskunlaşmışdılar <...>”. XI əsrdə buraya yeni erməni immiqrantlar (gəlmələr. – E.C.) axışmağa başlamışdı

⁵ Elçin Cabbarov, **Erməni terroru və onun bəzi etno-siyasi aspektləri**, Nurlar, Bakı 2019, s.15-60.

⁶ Девид Ленг, **Армяне. Народ-созидатель**, пер. с англ. Е.Ф.Левиной, ЗАО Центрполиграф, Москва 2006, с. 207-208.

* **Qeyd:** Erməni traybalizmi erməni məcburi köç prosesini tarixən bir neçə dəfə yaşamağı “qovulmaq”, “qovulmuşlar”, “qayıdış” və s. kontekstdə təbliğ edərək, bu müstəvidə qisas almaq təbliğatını dəstəkləməkdədir. Bu mövqə real olaraq erməni etnik terrorunun səbəbi kimi özünü göstərir. Erməni probabalizmi isə Cənubi Qafqaza erməni köşünü tarixi vətənə qayıdış kimi əsaslandırmağa cəhd etmədədir. Bu iki istiqamət müasir erməni ictimai fikrində “ermənilərin miqrasiyası” mövzusunun “erməni əhalinin sıxışdırılması, yadelli işğalçıların tarixi Ermənistandakı zülmünə qarşı uğursuz qiyamların ağır nəticələrindən qorxaraq kütləvi qaçqınlıq” kimi təqdim edir, “kortəbii miqrasiya”, “kənüllü mühacirət”, “böyük sürgün”,

<...>. Ermənilərin Kilikiyaya köçü onların tarixində yeni səhifə açmışdı. Onların Kilikiyada kök salması xaçlı yürüşlərinin, latın krallıqlarının və Levant ölkələrinin yaranması ilə bir dövrə düşmüşdü”⁷.

Beləliklə, XVIII əsrədək erməni köçü siyasətinin səbəb və icra mexanizmlərinin məntiqi müəyyənənmiş olur^{*}. Tarix elmləri doktoru, professor Kərim Şükürovun Azərbaycana məcburi köçlər və onların baza səbəbləri haqqındakı elmi qənaətləri də həmin məntiqi qətiləşdirir^{8**}.

“Məcburi erməni köçü” anlayışına repatriasiya siyasəti də daxil edilə bilər. Bu məsələ də erməni taleyində dəfələrlə baş vermişdir; bəzən erməni partiya və təşkilatlarının, bəzən isə hətta başqa dövlətlərin təşəbbüsləri, razılığı və şirnikləndirici

“demoqrafik fəlakət”, “kütləvi yerdəyişmə” terminləri ilə nəzəri cəhətdən səriştəsizlik göstərilir. Bütün bunlar termin qarışıqlığı yaradaraq elmi həqiqəti zorlamaq, problemə subyektiv yanaşmadır. Beləliklə, Şimali Azərbaycana erməni köçü siyasəti erməni tərəfinin ifrat dualizmi nəticəsində azərbaycanlılarla sosial-siyasi qonşuluqda erməni konspiralogiyasının güclənməsinə, qarşılıqlı münasibətlərdə total qarşılıqmaya səbəblər yaratmışdır.

⁷ Сирарпи Тер-Персесян, **Армения. Быт, религия, культура**, пер. с англ. Л.А.Игоревского, ЗАО Центрполиграф, Москва 2007, с.47.

^{*} **Qeyd:** 1978-ci ildə DQMV-də bu regiona erməni köçünün 150 illiyi təntənə ilə qeyd edilmiş və Azərbaycan SSR-nin Mardakert (Ağdərə. – E.C.) rayonu ərazisində xüsusi abidə qoyulmuşdu. Həmin köç hadisəsi də, abidənin qoyuluşu da 1701-ci ildə Rusiyaya siyasi oriyentasiyasını qətiləşdirmiş erməniliyin siyasi mənafeyinə xidmət edirdi. DQMV ətrafında ictimai-siyasi münasibətlər gərginləşəndə, “qədim türk – sak/saq/ərsaq/arsaq diyarında” (prof. Mirəli Seyidov) ucaldırılmış həmin abidə erməni köçünün xronoloji əsasını və siyasi mahiyyətini təsdiqləyən maddi sübut kimi ermənilər tərəfindən dağıdılıb “yox” edilmişdi (“erməni traybalizmi”ni təsdiq edən əlavə bir fakt).

⁸ Kərim Şükürov, “Azərbaycan tarixini dəyişən 13 hadisə”, <https://m.lent.az/news/301493>, istifadə tarixi: 17.06.2021.

^{**} **Qeyd:** “Müəyyən dövrlərdə Azərbaycanda hökmranlıq etmiş imperiyalar (Sasanilər, Ərəb Xilafəti, Moңqol-tatar imperiyası və s.) Azərbaycana əhali köçürmüşdür. <...> Ermənilər bu sırada tam fərqli yer tutur. Bu, köçürmənin strategiyası və erməni dini-millî xarakteri ilə bağlı olmuşdur. Rusiya əvvəlki imperiya miqrasiya siyasətinin əksinə olaraq hakim xalq və ya öz təbəəsini deyil, erməniləri kütləvi şəkildə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürmüşdür. I Pyotrun <...> 1724-cü il fərmanı ilə onlar (erməni əhali – E.C.) Xəzərsahili torpaqlara köçürülmüşdür. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə İrandan, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə Osmanlıdan ermənilər gətirilmişdir. <...>

- Azərbaycanda gəlmə ermənilərdən ibarət xüsusi etno-konfessional təbəqə formalaşdırılmış, onlara hər cür imtiyazlı şərait yaradılmışdır.

- Gəlmə ermənilər Rusiya imperiyasının strateji məqsədlərinə xidmət etməklə yanaşı, ərazi iddiaları ilə də çıxış etməyə başlamışdır.

- Bu iddialar azərbaycanlılara qarşı soyqırımları və etnik deportasiyalara yol açmışdır. İlk belə hadisələr Rusiya imperiyası daxilində daha geniş şəkildə 1905-1906-cı illərdə baş vermişdir. 1918-ci ilin martında yeni şəraitdə davam etdirilmişdir.

- 1918-ci ilin mayında tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılan Ermənistan Azərbaycana qarşı dövləti düşmənçilik ideologiyası həyata keçirməyə başlamışdır. Sovet Ermənistanı və hazırkı Ermənistan Respublikası bu irsi qəbul etmişdir.

- Dağlıq Qarabağın muxtariyyətləşdirilməsi ilə (1923) Ermənistanın ərazi iddiası Azərbaycanın daxilində də keçirilmişdir.

- Ermənistan düşmənçilik siyasəti ilə Azərbaycan tarixinə qanlı səhifələr yazmış (1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyası, 1980-ci illərin sonlarının deportasiyası, Qarabağ müharibəsi, Xocalı soyqırımı və s.), onun iqtisadi, siyasi və sosial resurslarını bu konfliktə cəlb etməklə qarşıda böyük maneəyə çevrilmişdir”.

vədləri ilə həyata keçirilmişdi. Rotmister Lebedevin Tiflis Jandarm İdarəsinin rəisinə göndərdiyi “məxfi” qriffi 15.09.1908-ci il tarixli, 1088 saylı məktubda deyilir ki, avqustun 25-də Müqəddəs Məryəm kilsəsində Daşnaksutyun partiyasının toplantısında Türkiyə erməniləri ilə yanaşı, bir neçə yüz Rusiya təbəəsi olan erməninin də geriyyə – Türkiyəyə göndərilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi “Bidza” ləqəbli Stepan Ohanezov Türkiyədən qaçqın ermənilərin planlı şəkildə geriyyə qaytarılmasına başçılıq etmiş, onların uçotunu aparmışdır. Erməni repatriasiya siyasəti sosial niyyətlə, bəzən dövlətlərarası razılaşma əsasında reallaşdırılırdı (xüsusilə sovet hakimiyyəti dövründə); lakin bunun nəticəsi olaraq erməni ictimai fikrində revanşizm və irredentizm ideyaları canlandırılır, bu fonda terror taktikasına dəstək verilirdi.

Köç və terror: konseptual baxış

Köç edilmənin səbəb və nəticələri ictimai təhlükəsizlik məsələləri fonunda terrogen şəraitin yaranmasına təsir göstərə bilər*. Bunu Şimali Azərbaycana ermənilərin köçürülməsi siyasətinin cəmiyyətdə doğurduğu sosial-siyasi düşkünlük və hərc-mərclik müstəvisində görmək mümkündür. Problemin xronologiyasında XVIII əsrin II yarısı xüsusi mərhələ olduğundan ona bu müstəvidən də diqqət yetirmək zəruriləşmişdir.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi ancaq Xristian dininin, Xristian dünyasının xristian ermənilərin müdafiəsi kimi qəbul etmək birtərəfli mövqedir. Çünki XVIII əsrdən başlayaraq dünyada din uğrunda müharibələr səngimişdi; din hərbi ideologiya deyil, teoloji müzakirə və missioner-təbliğət mövzusunda çevrilmişdi. Təsadüfi deyil ki, rus çarı Qafqazın işğalı prosesində ilk addım olaraq regionda xristian missioner cəmiyyətlərin təsis olunması və müsəlmanlar arasında xristianlığın yayılması, müsəlman əhalinin mənəvi dəyərlərini dəyişdirərək imperiyaya loyallıq göstərmək üsuluna üstünlük vermişdi.

Rusiya tərəfindən işğaladək Azərbaycan xanlıqlarının tərkibində xristian əhali azlıq təşkil edirdi (Qarabağ xanlığında 12 min əhalidən 2,5 mini, Şirvan xanlığında 24 min əhalidən 1,5 mini, Şəki xanlığında 15 min əhalidən 5 mini xristian olmuşdur⁹). Lakin həmin taktika özünü doğrultmadığı üçün çar növbəti addım kimi xristian təbəələrinin

* **Qeyd:** Müasir terrorşünaslıqda problemə münasibətdə, əsasən, iki konseptual baxış mövcuddur: **1.** Köç proseslərinin sürəti ilə cinayətkarlığın artımı (bu tendensiya cəmiyyətdə sosial-siyasi qarışıqlığı gücləndirərək terrora yol açır) düz mütənəsbidir; **2.** Təhlükəsizlik və cinayətkarlıq problemləri arasında qarşılıqlı təsirlər dövlətlərin köç axınına idarə edə bilməməsindən irəli gəlir. Lakin köç siyasəti hərbi taktika və siyasi strategiya baxımından üçüncü istiqamətə də malikdir; **3.** İdarə olunan xaos yaratmaq, köç formatını təzyiq üsulu kimi cəmiyyətə tətbiq etmək. Buna görə də köç etmənin baş verdiyi dövrün ictimai-siyasi reallıqlarını nəzərə alıb, prosesə mövqə bildirməklə onun konseptual əsasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

⁹ Ataxan Paşayev, **XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında)**, Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2007.

toplum miqrasiya siyasətini sürətləndirmişdi¹⁰. Bu ondan irəli gəlirdi ki, dövrün realist diplomatiyasında “strateji müttəfiq” və “forpost yaratmaq” amili önə keçmişdi*.

Şərq siyasətində Cənubi Qafqaz xristian Avropasını, o cümlədən Rusiya İmperiyasını məhz “strateji müttəfiq”i müəyyənləşdirib, etnik-dini “qala-zolaq” formalaşdırmaqdan başlayırdı: pravoslav gürcülərə və erməni-qriqoryan kilsəsinə münasibətdə regional siyasi müştərilərin müəyyənləşdirilməsi və əlaqələrin rəsmiləşdirilməsi həmin qənaətdən irəli gəlirdi. XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya-Gürcüstan arasında protektoratlıq barədə separat danışıqların müsbət nəticələnməsi, bu prosesin davamı olaraq erməniçi siyasi arzu və niyyətlərinin himayəyə götürülməsi qənaəti də fikrə dəstəkdir^{11**}. Q.Ezov yazır ki, məhz arxiyepiskop İosif erməni kilsə mənsublarının

¹⁰ Хаджар Вердиева, **Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в XIX–XX веков (историко-демографическое исследование)**, Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук, Баку 2005.

* **Qeyd:** Rusiya çarının siyasətində həm Qərbdən, həm də Şərqdən imperiyanın sərhədyanı daxilinə köçədilmənin təşkili yeni işğal olunmuş ərazilərdə etnik-dini statistik nisbəti çarın strateji hədəflərinə uyğun sistemləşdirmək şərti və niyyəti ilə aparılırdı [1818-ci ildə alman kolonistlərinin, XIX əsrin 30-cu illərində müxtəlif sosial mənzəli rusların (əvvəl sektantların, sonra isə pravoslavların) Şimali Azərbaycan coğrafiyasının ayrı-ayrı bölgələrinə köç edilməsi də həmin siyasətin tərkibinə daxilidir].

¹¹ Галуст Галоян, «Исторические корни русской ориентации армянского народа и прогрессивное значение присоединения восточной Армении к России», **Вопросы истории**, №9, Москва 1978, с.3-20.

** **Qeyd:** Çar Rusiyası və Kartli-Kaxet çarlığı arasında Rusiyanın Gürcüstan üzərində protektoratlığı haqqındakı traktat (24 iyul 1783) “müsəlman dövlətlərinin zülmündən azad olmaq” məntiqi ilə icra edilsə də, onun strateji hədəfi regional müdafiə zolağının və hərbi hücum üçün toplaşmaq məntəqəsinin formalaşdırılması idi. Erməni tərəfi bu prosesdən kənar qalmaq istəmirdi. Lakin dövlət səviyyəsində təmsil olunmadıqları üçün, ikitərəfli müqavilələrdə müstəqil tərəf olaraq çıxış edə bilmirdilər. Q.Qaloyan yazır ki, bu kəsiri aradan qaldırmaq üçün hətta II İraklinin başçılığı və Rusiyanın protektoratlığı altında birgə gürcü-erməni dövlətinin yaranmasına da təşəbbüs göstərilməmişdi. Erməniçi dairə bu prosesləri üzdə müsəlmanlardan azad olmaq, əslində isə erməni dövlətçiliyini reallaşdırmaq kimi nəzərdə tutmuşdu. O dövrdəki İran – Rusiya, Rusiya – Osmanlı müharibələri fonunda erməni amilinin Rusiyaya meyilli hərbi-siyasi təhdid formatına çevrilməsi, İran və Türkiyə ilə müharibə sonu müqavilələrin məzmununa ermənipərəst şərtlər də əlavə etdirirdi. Məşhur türk zabiti öz xatirələrində yazırdı: “Biz, qəti əminik ki, türk – erməni düşmənçiliyinin məsuliyyəti Rusiyanın siyasətinin üzərinə düşür. Altmış il bundan əvvəl, daha dəqiq desək, 1877-78-ci il rus-türk müharibəsinin başlanmasından on il əvvəl bu iki xalq arasında dini məzmununda hər hansı qarşıdurma haqqında söhbət belə yox idi” (“Записки Джемаль-паши”, издание Закавказья РКП(б), Тифлис 1923, с.197). Beləliklə, müsəlman dövlətlərinin tərkibində tez-tez iğtişələr törədən, müharibə dövründə düşməne dəstək olan təbəəni öz sərhədlərindən çıxararaq nisbi dinclik qazanmaq avantürası, digər tərəfin isə düşmən dövlətlərlə sərhəddə etnik-dini müdafiə zolağı yaratmaq məqsədləri məlum müqavilələrdə “təbəə alışı-verişi” pərdəsi altında köç etdirmək taktikasını gündəmə gətirmişdi. Beləliklə:

- Çar Rusiyası erməni köçümün nəticəsi olaraq regionda erməni zolağı formalaşdırırdı;
  - Erməni konspiralogiyası budəfəki köçü konkret coğrafi məkanda toplum halında məskunlaşaraq, statistik çoxluq yaratmaq, gələcək erməni dövlətinin təsis edilməsi üçün uyğun siyasi-hüquqi müstəvi formalaşdırmaq üsulu kimi dəyərləndirirdi;
  - İran və Osmanlı dövlətləri erməni köçünə qiyamçı təbəədən, düşməne dəstək verən etibarsız qövmdən təmizlənmək variantı kimi yanaşırdı (İran şahzadəsi Abbas Mirzənin bir müddət sonra rus çarının erməni köçü siyasətinin mahiyyətini dərk edərək bunun qarşısını almaq cəhdləri gecikmiş addım idi. – E.C.).
- 1827-ci ilin oktyabrında İrəvan xanlığı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra ermənilik artıq Rusiya protektoratı altında muxtar erməni bölgəsi yaratmaq barədə açıq çıxış etməyə başlamışdı. Çar I Nikolay (1825-1855) isə İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyasında imperiyanın “Erməni vilayəti” planını təsdiq

beyninə yeritmişdi ki, erməni xalqının həqiqi maraqları Rusiyanın maraqları, onun Şərqlə olan ali istəkləri ilə üst-üstə düşür¹².

İranda yaşayan kürdlərin Şimali Azərbaycana köç etmək istəklərinə isə həvəssiz yanaşmanın (əksəriyyəti müsəlman idi və onlar da Rusiya təbəəliyinə keçməyə təşəbbüs göstərmişdilər) məntiqi çarın köç etdirmək siyasətinin mahiyyətini açmaqda əlavə amil ola bilər.

Beləliklə, məcburi köç etdirmək siyasəti cəmiyyətdə hərc-mərcliyin yaranmasına ciddi təsir göstərdiyi aydınlaşır. Bu kontekstdə qeyd etmək ki, erməni köçü nəticəsində erməni konspirologiyasının sistemləşməsi terrogen şəraitin reallaşmasına bilavasitə təkan vermiş, nəticədə erməni terrorunun qarşısını almaq taktikası kimi özünü büruzə verməsinə gətirib çıxarmışdır.

“Köç etdirmək” siyasəti və idarə olunan hərc-mərclik

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycana erməni köçü siyasəti ilə paralel regiona yeni idarəçilik üsullarının tətbiqi bu coğrafiyanın ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Sosial ədalətsizliklərə və məmur özbaşınalığına, ikili standartlara avtoxton əhali tərəfindən etiraz və mühacirət etməklə qarşılıq verilirdi^{13*}. Qazax,

---

etmişdi. Bundan sonra Azərbaycana erməni köçü daha sistemli formada həvəsləndirilmişdi. Ermənilik bu köçü “Böyük Ermənistan” qayıdışın başlanğıcı kimi təbliğ edirdi. Belə bir fərqli münasibətlər daxilində ən mürəkkəb hərbi-siyasi tale Azərbaycanın üzərinə düşmüşdü. Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının işğalından sonra çar üsul-idarəsinin Azərbaycan coğrafiyasındakı alban kilsəsinin hüquqlarının və maddi-mənəvi sərvətinin erməni qriqoryan kilsəsinin idarəçiliyinə verməsi (1836) bu dəfə vahid erməni teokratik hakimiyyətinin formalaşdırılmasına yol açmışdı (erməni köçünə İran və Türkiyədəki məhz erməni din xadimlərinin Üçkilsəyə gətirilməsi prosesindən başlanmasa təsadüfi deyildi; dini baxımdan başsız qalan əhali məcbur olub öz rəhbərlərinin ardınca yeni torpaqlara axışdırdılar). Beləliklə, ermənilərin köç etdirilməsi siyasəti nəticəsində erməni dövlətinin qurulması üçün toplum halında yaşanan konkret coğrafi məkan və katolikosluq yaradılmışdı –növbəti addım dövləti rəsmiləşdirmək idi. Lakin bu tip ideyaların Rusiya imperiyasının perspektivi üçün təhlükəli olacağını anlayan çar üsul-idarəsi erməniyə təşəbbüsü öz iradəsinə tabe edərək, bölgənin təsvirini (yeni işğal olunmuş torpaqlarda erməniliyin siyasi iddiaları ilə maneərlər edərək 22 il ərzində 4 dəfə inzibati-ərazi statusunu dəyişmişdi) rus dövlətçiliyi baxımından müəyyənləşdirmişdi: Müvəqqəti idarə ərazisi – 1827-1828; Erməni vilayəti – 1828-1840; İrəvan qəzası (Gürcü-İmeret quberniyasının tərkibində) – 1840-1849; İrəvan quberniyası – 1849-1917. Erməni iradəsinə zidd olan bu dəyişmələr hakim dairədən narazılıqlar yaratmışdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, erməni etnik terrorunun təşkilatlanaraq inqilabi terror formatına transformasiyasında bu reallıq ciddi rol oynamışdır. Belə ki, ermənilik 1906-cı ilədək regionda baş vermiş etnik-dini nifaqın səbəbinin çar hakim dairəsinin olduğunu açıq ifadə edir, ona qarşı gizli siyasi partiyalar və həmin partiyaların nəzdində silahlı dəstələr yaratmaqla mübarizə aparmaqdan çəkinmirdi (Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса, типография Штаба Кавказского Военного Округа, Тифлис 1915). Beləliklə, köç etdirmək siyasətinin təşkilatçısı və iştirakçısı olan tərəflərin bu prosesdən gözləntilərinin fərqliliyi, xüsusilə də dövlətin köçürülmə prosesini idarə edə bilməməsi, səbatsızlığı terrogen şəraiti gərginləşdirərək, terrora meydan vermişdir.

¹² Герасим Эзов, *Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством. Историческое исследование по неизданным документам*, Тифлис 1901, с.52.

¹³ Василий Величко, *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы*, ретропринт, Элм, Баку 1990, с.88.

* **Qeyd:**“Müsəlmanlar – fəth edilən bölgələrin sakinləri, acı istehza ilə soruşurlar: “Ruslar haradadır?” Bizi kimlər üçün fəth etdilər? Hər halda, özləri üçün deyil. <...> Nə tacirləri, nə də əkinçiləri burada

Qarabağ, Naxçıvan, Quba, Nuxa (Şəki) və İrəvan torpaqlarından azərbaycanlıların İran və Türkiyəyə mühacirəti (bu proses XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir) yeni hakim dairənin və erməni konspiralogiyasının planlarına uyğun idi; mühacirət etməyən əhali isə etiraz hissini gücləndirir, müqavimət göstərmək, itaət etməməyə məcbur olurdu. Kəndlərdə kəndli mübarizəsi, şəhərlərdə iri sahibkarlara qarşı etiraz çıxışları baş qaldırırdı. Qaçaq hərəkəti genişlənir, meşələr qırılır, iri sahibkarın evləri və mülkləri yandırılaraq hökumətə itaətsizlik göstərilirdi. Şəhər mühitində “qoçu”luq xüsusi fəaliyyət növünə çevrilmişdi. Beləliklə, Azərbaycan ictimai həyatında hərc-mərclik başlamışdı. Çar hakim dairəsi, polis və gizli xəfiyyə şəbəkəsi, eləcə də bəzi yerli bəy və iri torpaq sahibləri ictimai-siyasi kaosla mübarizənin fəal və qəddar iştirakçısına çevrilmişdi^{14*}.

Problemin digər xarakterik tərəfi isə belə idi: Şimali Azərbaycana gətirilən köçmən ermənilərin əksəriyyəti yoxsul, aztəminatlı, savadsız, eləcə də qanun-qaydalara riayət etməyən kəndli ailələri idi^{15**}. Buna görə də yeni ərazilərdə məskunlaşarkən qarşılaşdıqları çətinliklər onların narazılıqlarını daha da gücləndirir, qanundan kənar addımlar atmağa sövq edirdi. Bu səbəbdən də, dövlət, köç etdirmə siyasətinin iflasa uğramaması üçün köçmənlərə imtiyazlar və xoş məmur münasibəti göstərərək, gündəlik həyatda yaranan maneələrin ağrısız və sürətlə keçilməsinə dəstək verməyə başlamışdı.

---

gürümlər! Burada hər yerdə ermənilərdir. <...> Məgər bu cür yaramaz insanlara üstünlük vermək üçün mübarizə aparmağa dəyərdi?!”

¹⁴ Mir Möhsün Nəvvab, **1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası**, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1993, s.112-115.

* **Qeyd:** Mir Möhsün Nəvvab həmin dövrdə hakim dairənin fəaliyyətini və mövqeyini (bugünkü baxışda “sülhməramlı” hərəkətini) belə təsvir etmişdir: “<...> Birinci (1905-ci il) erməni-müsəlman davasında sülh və əmin-amanlıq yaratmaq üçün Şuşaya göndərilmiş Qalaşakov (Kalaşakov) adlı bir rus generalı var imiş. <...> Duma qlavası erməni Kiki Kələntərov onu yaxşı öyrənmiş, onunla söhbət edib, ermənilərə qarşı rəğbətini bildikdən sonra generalın Şuşa şəhərinə də üsul-idarə rəhbəri təyin olunması üçün onun razılığını almışdı. <...> Kələntərov gecə məclisləri əsnasında Qalaşakova və onun kazaklarına <...> rüşvət verərək <...> öz məqsədini izhar etdi. Qarşıdakı erməni-müsəlman davasında rusların onlara kömək etməsini və bu köməyin yerinə yetirilmə yolları ilə əlaqədar tədbir tökməsini generaldan xahiş etdi. <...> generala 10. 000 manat rüşvət verərək belə ittifaqa gəlirlər ki, generala verilən puldan əlavə padşahlıq rus topunun hər atəşinə 15 manat, çar ordusu əsgərlərinin tufəngdən atdıqları hər bir gülləsinə isə bir manat pul verilsin. <...> əvvəlcədən tökdükləri tədbirə əsasən rus əsgərləri erməni keşikçilərdən birini öldürərək müsəlman səmtə atdılar və sonra da səs saldılar ki, müsəlmanlar erməni keşikçisini öldürərək başını kəsmiş və tufəngini də aparmışlar <...> hiyləyə əsasən həmin vaxt rus əsgərlərindən iki nəfər də gedib, müsəlman məhəllələri tərəfindən ermənilər səmtə güllələr atırlar <...> Generalın hiyləsi də bu idi ki, xalqı müsəlmanlara qarşı qaldırırsın <...>”.¹⁴

¹⁵ Şota Vadaçkoriya, **Gürcüstan siyasi fikrində gürcü – erməni münasibətləri məsələləri. 1918-1920**, “MBM”, Bakı 2006.

** **Qeyd:** Rus çarının köç etdirmə siyasətini öz üzərində hiss edən Gürcüstanda da oxşar hadisələr baş vermişdi. Öncə Gürcüstana, sonra oradan Rusiyaya köç etmək yalanı ilə Türkiyədən Gürcüstana gələn ermənilər bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün yerli əhalini öz yurd-yuvalarından həm silah, həm də xəstəlik sahib epidemiyaya (aşağı silk mənsubu erməni köçmənlər özləri ilə birlikdə vəba, taun, qızdırma və s. yoluxucu xəstəliklər gətirmişdilər, erməni tərəfi həmin xəstələrin yerli əhalidən təcrid edilməsinə, başqa yerlərdə məskunlaşmalarına düşünülmüş şəkildə mane olurdular) yaymaq hədə-qorxusu ilə qovaraq say çoxluğuna nail olmaqla həyata keçirmək istəmişdilər.

Çarın yeni gəlmə təbəələrə güzəştli vergi, kredit, münbit torpaq verməsi, yerli dövlət orqanlarının köçmənlərə daha qayğılı münasibəti regionda məhz erməni təbəəsinin qısa vaxtda iqtisadi-siyasi cəhətdən möhkəmlənməsində, erməni plutokratiyasının yaranmasında həlledici rol oynamışdır*. İkili münasibətlər, digər tərəfdən, Bakıdakı yerli hakimiyyət strukturları ilə podryad müqavilələri bağlayaraq ilkin kapital formalaşdıran gəlmə ermənilər etnik-dini identiklik potensialına və hakim dairənin onlara münasibətdə loyallıq münasibətdə arxalanaraq ictimai-siyasi iddialarla çıxış etməyə başlamışdılar. Bu amillər çarın köç etdirmək siyasətinin regionda etnik-dini tərkibin çox ciddi dəyişikliklərinə səbəb göstəricisidir. Bunu B.İşxanyanın istinad etdiyi statistik rəqəmlər əsasında¹⁶ tərtib olunmuş cədvəldən (№1) və ona qarşılıq verən “qeyd”lərdən də görmək mümkündür (erməniçi müəlliflər bu mövzudakı statistik rəqəmləri müxtəlifləşdirir və bir-birini təkzib edən xeyli mənbə sayı ilə dolaşığa salaraq, onların müqayisəli analizini tədqiqat obyektinə deyil, probabilizm elementinə çevirmişdi; B.İşxanyan isə əhali sayını mücərrəd faiz nisbətində göstərdiyindən və onun mövqeyinə az nəzər salındığından, həmin rəqəmlərin konkretləşdirilməsi müstəvisində erməni köçünün təzahürlərini göstərmək zəruridir; alternativ statistik baza kimi o dövrü incələyən tarixçilərin araşdırmalarına, rusiyalı məmurlar, qafqazşünaslar tərəfindən regionda aparılmış kameral təsvir materiallarına, müvafiq siyahıyaalmaların nəticələrinə, “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” kimi ilkin qaynaqlara əsaslanan elmi nəticələrlə qarşılıq verilmişdir; beləliklə, məlum olur ki, əgər XIX əsrin əvvəllərində ermənilər Şimali Azərbaycanda 9% təşkil edirdilərsə, həmin əsrin 70-ci illərində artıq 19,1%,-ə, XX əsrin əvvəllərində 32, 65%-ə çatmışdılar. Rus çarının köç etdirmə siyasətinin, təxminən, yüz ili çərçivəsində ermənilər bu coğrafiyada əhalinin ümumi tərkibində 23 %-ə çatmışdı¹⁷:

Cədvəl №1

Milli mənsu-biyyət	İnzibati ərazi vahidi (əhalisinin ümumi sayına nisbətə həcmi) (%)			Qeyd
	Quber./Qəza/ Vilayət	Qəza	Şəhər/dairə	
	Bakı quber.	Qəza	Bakı şəhəri	
1	2	3	4	5
				1863-cü ildə Bakı şəhərində 13,9 min, 1897-ci ildə 111,9 min, 1914-cü ildə isə 232,2 min əhali yaşayıb ¹⁸ .

* **Qeyd:** Həmin dövrdə üç əmir regionda köçməni erməniliyin iqtisadi cəhətdən güclənməsinə və təcridən siyasiləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir: 1. Çar II Aleksandrın XIX əsrin 60-cı illər islahatları; 2. I Nikolay üsul-idarəsinin köçməni ermənilərə loyallıq münasibəti; 3. Erməni biznesində Bakı neft sahəsinin xüsusi çəkisinin artması.

¹⁶ Бахши Ишханян, **Народности Кавказа**, Петроград 1916, с.34-35.

¹⁷ Vidadi Umudlu, **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)**, Elm, Bakı 2004.

¹⁸ Адольф Рашин, **Население России за 100 лет (1811-1913 гг)**, Государственное статистическое издательство, Москва 1956, с.93.

1	2	3	4	5
Rus	8		28	
Erməni	5,3		20	
Müsəlman	84,3		45,7	<p>O dövrün bəzi statistik göstəricilərinin tərtibində etnik-dini mənsubiyyətə toxunularkən, “tatar”, “türk” ifadələrilə incələmələr aparılırdı¹⁹. “Müsəlman” leksik vahidinin “erməni terroru və ona qarşı azərbaycanlıların mübarizəsi” kontekstində “erməni-müsəlman” söz birləşməsi ilə dövrüyyəyə qatılması, total qarşıdurmanın məzmununu etnik-dini nifaqa dəyişdirir. Digər tərəfdən, erməniçi mövqedən işlədilən “müsəlman” leksik vahidinin tarixən məhz “azərbaycan türkü” anlamı daşdığı təsdiqlənir. Məhz erməniliyin bu söz oyunu həm erməni terroru, həm də problemə ikili yanaşma tərəfdarlarının işinə hələ də yaramaqladadır. Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurmasına Xristian-İslam dini tərəfdarlarının qarşıdurması məzmunu qatmaq istəyənlərin bu gün də həmin mövqedə durması həm də tarixi səhv ənənənin şər potensialından irəli gəlir. Çar Rusiyasının özünün qərb sərhədlərində də, yəni Avstriya-Macarıstanla arasında olan gərginliyin həlli işində də qarşıdurmaların dini məzmunlu leksika ilə ictimaiyyətə təqdim olunması taktikasından istifadə etməsi göstərir ki, müstəmləkəçilik siyasətində dini heysiyyətlə hərbi-siyasi manevrlər etmək tarixən ənənəvi dövlət terroru taktikası olmuşdur. Provaslıq ideyası ilə Balkanlara doğru irəliləmək istəyən çar üsul-idarəsi oradakı rusin əhali və provaslav xalqlar arasında etnik-dini özünüdərkli dirçəldir, rusofilçiliyə dəstək verirdi. Qarşı tərəf isə buna alternativ kimi, məs., ukrofilçiliyi gücləndirir, unitarçılar üzərində nəzarəti daha da sərbətləndirir.</p>

¹⁹ Raşin, a.g.ə.

				ləşdirirdi. Bütün bunlar xalqlar və dinlər arasında ciddi qarşıdurmalara, xüsusilə də milli-dini terrora səbəblər yaradırdı. Hazırda da işlək olan “erməni-müsəlman davası” termini xristian siyasi müştərinin müdafiə olunmasında siyasi qəyyumların din borcu kimi cəmiyyətə sızdırılır. Problem dini qarşıdurma deyildir; məhz erməni irredentizminin realizəsi, həmçinin ona müqavimət kontekstində dərinləşmişdir.
	Yelizavetpol quber.	Yelizavetpol qəzası		Elizavetpol – tarixi adı Gəncə. 1727-ci ildə Gəncə xanlığı ərazisində 7450 ailə yaşamışdır; 1804-cü ildə azalıb 3811 ailə olmuşdur. 1817-ci ildə Yelizavetpol dairəsindəki 17901 nəfər əhalinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. 1833-cü ildə 5424 ailənin 3916-ı Azərbaycan türkü mənşəli, 1508-i isə erməni idi ²⁰ .
Müsəlman	61, 33	66,50		
Erməni	33,73	23,36		
	Zəngəzur qəzası	Şuşa qəzası		1823-cü ildə Qarabağ əyalətindəki 18769 ailənin 14241-i Azərbaycan türkü, 4528-i erməni olmuşdur. 1828-1829-cu illərdə İrəndən 6946 erməni ailəsi (35560 nəfər) Şimali Azərbaycana köçürülmüşdür ²¹ . 3000 ailə Qarabağda yerləşdirilmişdi ²² . 1823-cü ildə Şuşadakı 1532 ailənin 1111-i Azərbaycan türkü, 421-i isə erməni idi ²³ . 1832-ci ildə Qarabağ əyalətində 13965 Azərbaycan türkü mənşəli, 6491 erməni ailəsi qeydə alınmışdır.
Müsəlman	59,98	43,55		
Erməni	40,00	53,27		
	İrəvan quber.	İrəvan qəzası		1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana köçürülən 6946 erməni

²⁰ Qorxmaz Mustafayev, **Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demografik tədqiqi**. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2008.

²¹ Verdiyeva, **a.g.avt.**

²² Raşin, **a.g.ə.**

²³ Paşayev, **a.g.avt.**

				ailəsindən 1395-i (20%) İrəvanda yerləşdirilmişdi ²⁴ . 1828-ci ildə “Erməni vilayəti” yaradılarkən, 7331 azərbaycanlının və 2369 erməninin yaşadığı İrəvan şəhəri onun tərkibinə daxil edilmişdi. 1866-cı ildə İrəvan şəhərindəki 27246 nəfər əhalinin 23626 nəfəri (85,2%), 1883-cü ildə isə 18766 nəfər əhalinin 15992 nəfəri, Azərbaycan türkü olmuşdu ²⁵ .
Müsəlman	40,00	57,40		
Erməni	56,11	40,00		
	Üçkilsə qəzası	Aleksandropol qəzası		Hazırda erməni tərəfi adını dəyişib “Gümri” etmişdir.
Müsəlman	36,00	3,90		
Erməni	62,30	88,60		
	Haxçıvan qəzası	Yeni Bəyazıt qəzası		Naxçıvan xanlığında 1813-1827-ci ildə 33650, 1828-ci ildə 29 463 əhali yaşamışdır; erməni miqrasiyası nəticəsində – 1829-1832-ci illərdə Naxçıvan regionunun əhalisi 41482 nəfər olmuşdur. Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan 3682 ailə (21666 nəfər) Naxçıvana miqrasiya, Naxçıvandan isə 1400 ailə İrana mühacirət etmişdir. 1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana 6946 erməni ailəsi köçürülmüşdür. 2557 (36,65 %) ailə Naxçıvan regionunda yerləşdirilmişdi ²⁶ . 1873-cü ildə isə təkcə Naxçıvan şəhərinin özündə 1957 erməni yaşayırdı ²⁷ .
Müsəlman	58,70	28,54		
Erməni	40,80	68,80		
	Tiflis quber.	Tiflis qəzası		
Gürcü	41,24	24,35		

²⁴ Raşin, a.g.ə.

²⁵ Zülfiyyə Cəlilova, *İrəvan quberniyasının etnik durumu (XIX-XX əsrin əvvəllərində)*. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2017.

²⁶ Nuru Quliyev, *Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demografik tədqiqat)*, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan 2007.

²⁷ *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv*, f.978, siy.1, iş 1, v.377.

1	2	3	4	5
Rus	8,83	21,20		
Erməni	26,17	36,00		
	Qars vilayəti		Qars dairəsi	1829-1830 illərdə Türkiyədən 14044 ailə (84000 nəfər) Şimali Azərbaycana köç edilmişdi ²⁸ ; bu rəqəmin daha böyük olduğu (100-150 min erməninin köç edildiyi) də qeyd olunur ²⁹ .
Müsəlman	49, 30		35,0	
Erməni	28,85		41,2	

A.Raşin 1863-1913-cü illərdə Qafqaz əhalisinin 2,48 dəfə artdığını bildirir³⁰. Ümumiyyətlə, XIX əsrin axırları ilə müqayisədə XX əsrin əvvəllərində Ümumqafqaz üzrə (Qafqazda şəhər əhalisinin də tərkibi gəlmə ermənilər hesabına dəyişirdi) şəhər əhalisinin dinamikası belə olmuşdur: 1867-ci ildə 424, 9 min, 1885-ci ildə 669,1 min, 1897-ci ildə 1200,2 min, 1909-cu ildə 1449, 7 min, 1914-cü ildə 1878 min. İrəvan quberniyasında, Üçkilsə, Aleksandrapol, Şuşa, Tiflis uyezdlərində ermənilərin əksəriyyət qazanması da Rusiyanın regional miqrasiya siyasətinin nəticəsi idi³¹. XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya əhalisinin 22,34 %-nin ermənilərdən ibarət olması Türkiyə və İrandan köç olunma ilə əlaqədardır³². M.Neyman 1899-cu ildə yazırdı ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrandan 40 min, 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinə əsasən isə Türkiyədən 90 min erməni (bu rəqəmlər bir çox müəlliflər tərəfindən təsdiq olunur və istinad edilməkdədir – E.C.). Arazın şimal sahillərinə köçürülmüşdür (onun mövzu çərçivəsində “Qarabağ” toponiminə verdiyi şərh qəribəliyi ilə seçilir: guya həmin torpaqlara ilk dəfə ayaq basan və üzünü Murov dağına çevirib, ömründə ilk dəfə qar gören köçəri türklər heyərlə “qara bax” demişlər)³³; bu mövzuda ümumi həmrəylik ondadır ki, etnik ermənilərin Şimali Azərbaycanda toplum halında məskunlaşması və say çoxluğu qazanması məhz çar Rusiyanın erməni qövminü öz himayəsinə götürməsi ilə birbaşa bağlıdır^{34*}.

²⁸ Həcər Verdıyeva, **a.g.avt.**

²⁹ İbrahim Kazımbəyli, **Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində**. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoferatı, Bakı 2018.

³⁰ Raşin, **a.g.ə.**, s. 93.

³¹ Raşin, **a.g.ə.**, s.88.

³² İşxanyan, **a.g.ə.**, s.32-33.

³³ Магда Нейман, **Армяне**, тип. Ю.Н. Эрлих, С.-Петербург 1899.

³⁴ Сергей Глинка, **Описание переселения армян Адербиджанских в пределы России**, в типографии Лазаревых Института Восточных Языков, Москва 1831.

* **Qeyd:** S. Qlinka bu kontekstdə “erməni” deyil, “Azərbaycan erməniləri” – Araz çayının cənubunda yaşayanları da nəzərdə tutaraq – ifadəsini də işlətməmişdir. Elmi rəqabətə dəzən və aktuallığını saxlayan, elmi dövrüyyəyə qatılmağa hüququ olan termindir.

Göründüyü kimi, rus çarının köç etdirmək siyasətindəki sərbətsizlik cəmiyyətdə qanundan kənar əməllərə meyli gücləndirir və bu dalğada terrogen şərait yaradırdı. Beləliklə, çox keçməmişdir ki, dünənki köçmənlər avtoxton əhaliyə və yerli administrasiyaya qarşı çıxan təşkilatlanmış hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilmişdi^{35*}.

Erməniçi ictimai fikrin digər qolu bu dövrdə erməni köçünü imperiyanın Cənubi Qafqaz regionundakı mədəni səviyyəsizliyi ermənilərin “mədəni” potensialı ilə aradan qaldırmaq^{36**}, həmçinin, qonşu müsəlman dövlətlərinin, eləcə də Azərbaycan xanlıqlarının tərkibində əzilməkdən xilas edilmək kimi yozsa da, Rusiya imperiyasının Terek, Kuban, Don çayı boyunca, Xəzər dənizi sahillərində erməni köçmənlər üçün yaşayış məntəqələrinin salınması köç etdirmək siyasətinin Rusiyanın hərbi-siyasi maraqları ilə birbaşa bağlı olduğunu təsdiqləyir. Digər tərəfdən, ilk mərhələdə ermənilərin Rusiya İmperiyasının içərilərinə doğru köçünün sonra cənub sərhədlərinə geri dəyişdiyi isə idarə olunan hərc-mərclik və təhdidləri taktiki addım kimi diqqətə cəlb edir.

İdarə olunan chaos erməniliyə onların rus çarı üçün hərbi-siyasi cəhətdən faydalı və zəruri olduqlarını dərk etdirmişdi. Buna görə də əvəzində, daha tələbkar siyasi mövqedən çıxış etməyə başlamış, hakim dairəyə erməni dövlətçiliyi adına siyasi tələblər irəli sür-

³⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.45, siy. 1, iş 60, v.1-195.

* **Qeyd:** Rusiya imperiyasında cinayətlərin qeydiyyatına XIX əsrin I yarısından başlanılsa da, çar II Aleksandrın 1864-cü ildə elan etdiyi məhkəmə sistemindəki islahatlardan sonra cinayət işlərinin sistemli qeydiyyatı aparılmışdır. İlk olaraq imperiyanın Avropa hissəsindən başlanılmışdır (buna görə də XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda kriminogen vəziyyətə müxtəlif dövrü mənbələrdəki təsvirlər əsasında fikir bildirmək mümkündür). XX əsrin əvvəllərindən isə Şimali Azərbaycanda həbsxanada saxlanılanlar barədə aylıq hesabatlar hazırlanıb qubernatora göndərilmişdir. “*Oğurluq*”, “*ictimai təhlükəsizlik yaradan şəxs*”, “*tatıl* (siyasi motivli. – E.C.) *çağırış*” həmin dövrdə geniş təbiiq olunan polis ittihamları idi. Erməni mənşəli müttəhimlər isə “erməni gizli siyasi komitəsinin üzvü” formulu ilə həbs olunmuşdular (beləliklə, erməni konspirologiyası təsdiq edilir). İmperiya dəftərxanasının bu kontekstdə açıqladığı digər fakt odur ki, erməni cinayətkar şəbəkələri kommərsiya şirkətlərindən “0,5 faiz muzd” yığına 1886-cı ildən başlamış və bundan qazanılan maliyyə vəsaitləri ilə etnik terrorçuluğa dəstək vermişlər.

³⁶ Лала Гаджиева, *Бакинский Листок (1871 – 1872)*, ЭЛМ и техсил, Баку 2013, с.55.

³⁷ *Армянский вестник*, № 2-13, 1916, с.46.

** **Qeyd:** Bu fikri təkzib edəcək xarakterik mövqelər “erməni köçü və terror” kontekstində erməni “yumşaq qüvvə” terrorunun xronologiyasına da diqqət çəkə bilər: «Бакинский Листок» (Azərbaycanda ilk qəzet, redaktoru və nəşiri alman kökənli Xristian Tsink adlı rusiyalı idi.) qəzetinin 6 mart 1871-ci il tarixli 1-ci sayında çarın köç etdirmək siyasəti nəticəsində Bakıda formalaşmaqda olan rus – azərbaycanlı – erməni ictimai mühtəbi qarşılıqlı müqayisə ilə xarakterizə edilərək, “gəlmə” təyini ilə təqdim olunan erməni azlığının mədəni səviyyəsinə belə münasibət bildirilmişdi: “Biz (rus ictimai mühtəbi – E.C.) istərdik ki, ermənilər bizə inansınlar, yalnız erməni olmaqdan, hətta yalnız erməninin ən yaxşısı olmaqdan belə əl çəkməyin vaxtı çatmışdır. İnsan olmaq üçün həyat geniş imkanlar açır, başa düşün, ancaq rus insanı olmaqdan söhbət getmir, sözün mütləq mənasında insan olmaqdan gedir. Bilirik, ruslaşmaq fikri Sizi qorxudur, bu – təbiidir <... >. Biz Sizə öz şi şorbamızı, kvasımızı, trepak rəqs musiqimizi, al-qırmızı köynəyimizi zorla qəbul etdirmək fikrində deyilik; biz Sizə bütün bəşəriyyətin ümumi müqəddəs dəyərlərini təşkil edən şeylərdən bəhs edirik”. Başqa bir mənbə isə “Qafqaza mədəniyyət gətirən” köçmənlərin ermənilərin mədəni səviyyəsini fərqli tərəfdən görməyə fakt verir: “Armeniana truppası Qafqazda sas salmış “Arşın mal alan” <... > və “O olmasın, bu olsun” adlı yeni əsərlərlə (məqalədə həmin əsərlərin müəllifinin Ü.Hacıbəyli olduğu qeyd edilmir) qastrola başlamışdır. Məlum olduğu kimi, belə bir şi şərq əsərlərinin erməni səhnəsində yer alması erməni opera sənətinin böhran keçirdiyini göstərir <... >”³⁷.

müslər. Lakin tələblərinin dinc yolla icra olunmadığını dərk etdikdən sonra terror formatına keçmişlər.

Nəticə

Çarın cənuba köç etdirmə siyasəti bu coğrafiyada etnik-dini tərkibi ciddi şəkildə erməniləşdirmiş, gəlmələrə münasibətdə güzəştli mövqə ictimai-siyasi iddiaya malik erməniçi etnik-dini təbəqə yaratmışdı. Çarın erməni köçü siyasəti erməni tərəfində erməni dövlətçilik məsələsinin gündəmdə qalmasında vacib mərhələ kimi tarixə pərçim olunmuşdur. İmperiyanın yeni cənub ərazilərinə erməni köçü erməni dövlətçiliyinin dirildilməsi barədəki iddiaları tarixi mənsubiyyət, ictimai-siyasi aidiyyət prinsipini deyil, erməni kökənli insanların sayını zorən axın şəklində artıraraq miqdar çoxluğunun və konkret məkanda toplum halında məskunlaşmağın məntiqini fəallaşdırmışdı. Hadisələrin bu istiqamətdə inkişafı avtohton əhalinin sosial-siyasi hüquqlarını pozmuş, hakim dairənin özəl erməniçi mövqeyini əyaniləşdirmişdi; yaranmış vəziyyət azərbaycanlılar arasında öz hüquqlarını öz imkanları ilə qorumaq hissini aktivləşdirmişdi; beləliklə, gəlmə ermənilər üçün etnik-dini motivli qəsdlər, total talanlar etməklə siyasi iddiaların həyata keçirilməsi üçün münasib şərait yaranmışdı. Hakim dairənin bu məsələlərin perspektivindəki təhlükəni görə bilməməsi, əksinə maraqlı tərəf olması, hərc-mərcliyin idarə olunmasına meyillənməsi regionda terrogen şəraitin formalaşmasına, nəhayət, etnik terrorun yaranmasına təkan vermişdir. Statistik çoxluğun gətirdiyi təhlükə ilk mərhələdə həm Rusiya çarına, həm də Osmanlı sultanına müxalif olan bütün qüvvələrlə əməkdaşlıq fürsəti yaratmışdı. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, çar Rusiyasında həm iqtidar, həm də müxalif qüvvələr “erməni terroru” amilindən öz məqsədləri üçün faydalanmağa cəhd göstərirdilər. Q.Frenkel N.N.Maksimova 12.09.1906-cı il tarixli 685 №-li məktubunda bildirirdi ki, erməni təhdidlərinin mahiyyəti dəyişməkdədir: XIX əsrin 90-cı illərində üsul-idarəyə qarşı terror, güc tətbiq edirdilərsə, hazırda, rus inqilabçıları ilə birlikdə hökumətə qarşı çıxırlar.

İctimai-siyasi durumu nəzarətdə saxlamaq üçün hakim dairə idarə olunan hərc-mərclik taktikasına sığınmışdı. Ermənilik isə bu situasiyadan “erməni məsələsi”nin həlli istiqamətində faydalanmaq üçün terror taktikası ilə total təzyiq yolunu qəbul etmişdi.

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda terrogen şərait getdikcə gərginləşmiş, erməni etnik terroru yayılmağa başlanmışdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Elçin Cabbarov, **Erməni terroru və onun bəzi etno-siyasi aspektləri**, Bakı, Nurlar, 2019.

2. Mir Möhsün Nəvvab, **1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası**, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993.
3. Sertçelik Seyit, **Rus və erməni mənəbləri işığında erməni problemi. Meydana çıxma prosesi. 1678-1914**. Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırən A.Həsənoğlu. Ankara, SRT yayınları, 2017.
4. Vadaçkoriya Şota, **Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri məsələləri. 1918-1920**, Bakı, “MBM”, 2006.

Avtoreferatlar

5. Zülfiyyə Cəlilova, **İrəvan quberniyasının etnik durumu (XIX-XX əsrin əvvəllərində)**, tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2017.
6. İbrahim Kazımbəyli, **Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində**, tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2018.
7. Nuru Quliyev, **Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat)**, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Naxçıvan 2007.
8. Qorxmaz Mustafayev, **Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi**, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2008.
9. Ataxan Paşayev, **XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında)**, tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı 2007.
10. Vidadi Umudlu, **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik ələhinə mübarizə (1801-1828)**, Bakı, Elm, 2004.

Mənbələr

11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. F.45, siy. 1, iş 60, v.1-195.
  12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. F.978, siy.1, iş 1, v.377.
- Azərbaycan tarixini dəyişən 13 hadisə**, <https://m.lent.az/news/301493>, istifadə tarixi: 17.06.2021.

Rus dilində

13. **Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса**, типография Штаба Кавказского Военного Округа, Тифлис 1915.
14. Величко Василий, **Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы**, ретропринт, ЭЛМ, Баку 1990.
15. Лала Гаджиева, **Бакинский Листок (1871-1872)**, ЭЛМ и техсил, Баку 2013, с.55.

16. Глинка Сергей, **Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России**, в типографии Лазаревых Института Восточных Языков, Москва 1831.
17. **Записки Джемаль-паши**, перевод с англ. Б.Т.Руденко с предисловием Сим. Такоева, Тифлис, издание Закрайкома РКП (б), 1923.
18. Бахши Ишханян, Петроград, **Народности Кавказа**, 1916.
19. Ленг Девид, **Армяне. Народ-созидатель**, пер. с англ. Е.Ф.Левиной, Москва, ЗАО Центрполиграф, 2006.
20. Нейман Магда, **Армяне**, тип. Ю.Н. Эрлих, С.-Петербург 1899.
21. Рашин Адольф, **Население России за 100 лет (1811-1913 гг.)**, Москва, Государственное статистическое издательство, 1956.
22. **Советский энциклопедический словарь**, Издательство “Советская энциклопедия”, Москва 1980, 1600 с., с.810.
23. Сирарпи Тер-Нерсеян, **Армения. Быт, религия, культура**, пер. с англ. Л.А.Игоревского, Москва, ЗАО Центрполиграф, 2007.
24. Герасим Эзов, **Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Историческое исследование по неизданным документам**, Тифлис 1901.

Авторефераты

25. Хаджар Вердиева, **Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане в XIX-XX веков (историко-демографическое исследование)**, Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук, Баку 2005.
26. Эйвазова Нияр, **Миграционные процессы в Северном Азербайджане в XIX – начале XX вв.** Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по истории, Баку 2016.

Источники

27. **Армянский вестник**, № 2-13, 1916, с.46.
28. Галуст Галоян, “Исторические корни русской ориентации армянского народа и прогрессивное значение присоединения восточной Армении к России”, **Вопросы истории**, №9, Москва 1978, с.3-20.
29. **Encyclopaedia Britannica**, <https://www.britannica.com/topic/human-migration>, istifadə tarixi: 17.06.2022.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Cabbarov Elçin Valeh oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, “Elmi informasiya və nəşriyyat işləri şöbəsi”nin müdiri, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Jabbarov Elchin Valeh – doctor of philosophy in philology, head of the “Scientific information and publishing” department, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.